

АНАЛІТИЧНА ПАРАДИГМА ЕПІСТЕМОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ

Багатовимірність релігії, розмаїття її імплікацій дозволяють дослідникам відкривати незвідані грані цього унікального явища культури, наповнювати зміст релігієзнавства новими підходами й дисциплінами.

У структурі філософії релігії дослідники виокремлюють, як складову, епістемологію. Такі поняття як «епістемологія історії», «епістемологія мистецтва», «епістемологія культури» ввійшли до лексикону гуманітарних наук. Епістемологія релігії поки що не має чітко окресленого предмету й не являє собою структурованого цілого. Одна з причин такого стану речей – невизначеність пізнавальної парадигми, відсутність чіткої матриці дослідження. Припускаємо, що формат аналітичної філософії (далі – АФ) дозволяє адекватно висвітлити тему «релігія як форма знання й об'єкт пізнання».

Проблематика АФ є знайомою як українським (І. Алексюк, І. Богачевська, Н. Вяткіна, М. Попович, Л. Шенгерій, Я. Шрамко та ін.), так і російським філософам (О. Блінов, О. Грязнов, М. Лебедєв, Ю. Кімелєв, С. Никоненко та ін.). Зазначимо узагальнюючі праці М. Дамміта, Дж. Пассмора, А. Папа, Н. Решера, Р. Рорті. Дозвільна спроможність аналітичного методу успішно апробована в багатьох дисциплінах. Аналітична філософія релігії презентована такими мислителями, як Б. Дейвіс, К. Нільсон, Н. Малкольм, У. Олбрайт, У. Олстон, А. Плантінга та Е. Флю. Порушені ними проблеми є евристичними, проте не мають узагальнюючого статусу. Доцільно запропонувати варіант аналітично орієнтованої епістемології релігії.

Об'єктом нашого дослідження є АФ, предметом – експлікація аналітичної методології у сферу релігієзнавства. Поставлено мету – розглянути потенціал аналітичної пізнавальної парадигми для вирішення завдань епістемології релігії.

* Волошин Володимир Вікторович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії Донецького національного університету.

Основний зміст. Спочатку визначимо ключові поняття. Епістемологія релігії – релігієзнавча дисципліна, яка: 1) досліджує природу, межі, генезу, структуру, функціональність та знакову експлікацію релігії як форми знання; 2) розробляє логічно та прагматично релевантні принципи, операції, методи, форми пізнання релігії, встановлює зв'язок з іншими дисциплінами, виходячи на метарівень. Парадигма – відносно автономна, стабільна у часі та апробована світоглядно-методологічна програма, що дозволяє формулювати та розв'язувати нетривіальні епістемологічні проблеми.

В інтелектуальній думці ХХ століття аналітична філософія посідає особливе місце. З одного боку, ніде більше ми не виявимо такого розмаїття поставлених проблем і нетривіальної техніки, вражаючого «диптиха» мислителів. З іншого, цей напрям не є законодавцем «філософської моди»; його не можна назвати популярним. АФ не притаманний психологізм, інтелектуальний «гламур», еkleктизм та методологічний анархізм, потяг до пророцтв і сенсацій. Вивчення АФ являє і практичний інтерес. Наукова спільнота і система освіти не може обійтися без таких «аналітичних» якостей, як чіткість, зрозумілість, аргументованість, однозначність, логіко-методологічна релевантність, ідеологічна нейтральність.

Гуманітаріїв насторожує зв'язок АФ з неопозитивізмом. Але його вплив був далеко не вирішальним і темпорально обмеженим. «Логічний позитивізм мало цікавився епістемологічними проблемами, на вирішенні яких були сконцентровані зусилля британських аналітиків; зі свого боку, аналітики мало уваги приділяли вивченню структури наукових і математичних теорій»¹[1]. АФ змогла не впасти в крайнощі «пізнання без суб'єкта», ототожнення логіки світу з логікою фактуально орієнтованої науки, озброєної штучною мовою. Теза про безглуздість міркувань про надсвітову реальність, сакральне інобуття, Бога, виглядає слабко аргументованою, як і вся джастифікаціоністська програма неопозитивістів загалом. У 1958 році А. Пап переконливо спростовує теорію *необхідної істини*. Можна стверджувати: верифікувати положення: «міркування про надприродне і містичне не піддаються верифікації» не вдалося.

АФ посідає провідні позиції в теорії пізнання. Категорія «знання» тут є центральною. В англійській філософській літературі «епістемологію» зазвичай розуміють як теорію знання (theory of knowledge). Символічно, що один з фундаторів АФ – Б. Больцано був теологом і очолював кафедру філософії релігії Карлова університету. АФ ідентифікували по-різному: манера міркувати, стиль мислення, різновид наукової філософії, метаметодологія, філософія мови про мову тощо. АФ важко охарактеризувати, якщо відсилати до закритої множини доктрин або питань. Для неї характерною є не стільки наступність шкіл, скільки наступність проблем з їх подальшою проліферацією. Мовний аналіз і зведення до емпіричної фактуальності – тільки один аспект. Є й інший – процедурний,

¹[1] Пассмор Дж. Сто лет философии. – М., 1998. – С. 299.

методологічний. Саме тут АФ «показала себе надзвичайно плідною і продуктивною, і її позитивний вплив можна відчутти у будь-якій сфері сучасної філософії»²[2]. Аналітик об'єднує пропедевтичний принцип пізнання: дослідження має починатися з чітко зафіксованого універсуму міркувань і понятійно-категоріального апарату, що має прозору й зрозумілу референційну базу. Специфічність АФ, за словами Д. Фоллесдала, полягає у вирішальній ролі аргументації. «Можна бути аналітичним філософом і *при цьому* феноменологом, екзистенціалістом, прибічником герменевтики, томістом тощо. Чи є філософ аналітиком, залежить від того, якого значення він надає доведенню й обґрунтуванню»³[3].

Головним об'єктом дослідження є мова, хоча АФ не обмежується тільки ним. М. Дамміт зазначає, що АФ від інших напрямів відрізняє «вірування, що, по-перше, філософське пояснення думки може бути досягнуте через філософське пояснення мови, і, по-друге, що таке всебічне пояснення може бути досягнуте тільки так»⁴[4]. Лінгвістична спрямованість сучасної філософії не могла не торкнутися й науки про релігію. «Увага до епістемологічних проблем релігії, тобто проблем виправданості, надійності, раціональності та істинності релігійних вірувань обумовлена не тільки традицією філософського вивчення людського пізнання, але й деякими особливостями сучасної культурної свідомості. Філософсько-релігійне епістемологічне дослідження утворює континуум з філософсько-релігійним лінгвістичним дослідженням»⁵[5]. Якщо, йдучи за Д. Пивоваровим, уподібнити мову релігії, цей «храм Абсолюту», «тривимірній людині» у вченні апостола Павла (об'єктивний дух, душа, «плоть»), то АФ обґрунтовано може претендувати на дослідження недосконалої, профанної семантичної «плоті». Врахуємо, що «у вивченні мови релігії однаково важливо поєднувати методи емпіричного, раціонального й містико-інтуїтивного пізнання, а також спиратися на граматику, психологію, логіку й духовні дисципліни»⁶[6]. Йдеться про синтез раціонального та позараціонального, що є обов'язковим в епістемології релігії.

2[2] Решер Н. Взлет и падение аналитической философии // Аналитическая философия: становление и развитие. Антология. – М., 1998. – С. 465.

3[3] Фоллесдал Д. Аналитическая философия: Что это такое и почему этим стоит заниматься? // Язык, истина, существование. – Томск, 2002. – С. 238.

4[4] Dummett M. *Origins of Analytical Philosophy*. – L., 1993. – P. 4.

5[5] Кимелев Ю. А. *Философия религии: систематический очерк*. – М., 1998. – С. 50.

6[6] Пивоваров Д.В. *Язык религии. Часть вторая* // *Религиоведение*. – 2007. – № 3. – С. 97.

Представники АФ не мали проблем у розумінні функцій релігійної мови, мало хто з аналітиків ставив під сумнів аксіологічний статус релігії. АФ вміло уникала крайнощів релігійної нетерпимості й войовничого атеїзму. «Сила лінгвістичного напрямку полягає, зокрема, в тому, що він не концентрується на релігійній вірі як на абстрактній системі, а звертає увагу на те, яким чином релігійна мова дійсно використовується в житті людей і суспільства»⁷[7]. Правда, епістемологічний потенціал релігії зазвичай ігнорувався, її пізнавальну «ентелехію» до уваги не брали. АФ є цікавою в контексті осягнення мови релігії й пов'язаними з цим онтологічними утрудненнями, а також як технологія дослідження різних похідних релігійного знання. Зокрема, коли мова йде про релігієзнавчий дискурс, який, на шкоду комунікативній складовій, можна обмежити сферою логіко-методологічною, й тією сферою, де за Вітгенштейном, слід мовчати (релігійний, містичний, трансперсональний досвід).

АФ це не тільки «лінгвістичний поворот». Епістемологічні проблеми значення, застосування теорії класифікування, смислової наповненості висловлювань, методологічних принципів пізнання, пояснення-розуміння-інтерпретації, фактуального базису теорії, – часто виходять за межі компетенції філософії мови. Логіко-семантичного аналізу потребує і містичний досвід. «Необхідно перейти до аналітики, яка безпосередньо оперує параметрами, що визначають специфіку досліджуваного предмета, а саме – до розгляду його (предмета) будови, змісту і значення. Перш за все, слід окреслити коло понять, які визначають специфіку містики»⁸[8]. Додамо, що такої аналітики вимагає понятійно-категоріальний апарат релігієзнавства загалом.

АФ являє собою серйозну протипагу спекуляціям, постає фактором, що стримує ірраціональні, суб'єктивістські, апологетичні тенденції. Дослідник релігії не зобов'язаний відповідати на питання, що таке Бог, надприродне, священне саме по собі. Ми можемо сміливо констатувати, що поняття «дао» існує, але стверджувати **існування (неіснування)** дао, як такого, – логічно некоректно. Не в компетенції епістемології відшукувати справжні «сутності» й «реальності». Доцільніше ставити питання про вміст цих понять в тому чи іншому контексті, про онтологічний статус їх референтів у певній пізнавальній ситуації, про те, як ми артикулюємо смисли, наскільки коректними й релевантними є наші міркування, яка логіка є в таких міркуваннях доречною.

АФ відмовлялася визнавати за богослов'ям статус вершини раціонального знання, здатного абсорбувати науки і вказувати шлях до інтеграції (на що, наприклад, претендує неотомізм). А. Колодний пише про специфіку

7[7] Барбур И. Религия и наука: история и современность. – М., 2000. – С. 104.

8[8] Балагушкин Е.Г. Сущность и структурное разнообразие мистики // Религиоведение. – 2010. – № 2. – С. 103.

релігієзнавства: «Елемент віри в ньому присутній як принцип, а не як інструмент осягнення. Раціональному в ньому відведено провідне місце. Всі положення релігієзнавства обов'язково повинні дістати емпіричне підтвердження, теоретичну доказовість. Цим воно відрізняється від богослів'я, яке свої положення не доводить до чуттєво-сприйнятної наочності чи логічної очевидності й чіткості»⁹[9]. Висунуті вимоги відповідають багатьом критеріям АФ. «Епістемологія релігії звертає увагу на те, яким чином релігії здобувають, оформлюють і верифікують те знання про Бога, людину, світ, що пропонується віруючим»¹⁰[10], - констатує О. Гаркуша. В жодному філософському напрямку настільки детально не були досліджені інтенціонал та екстенціонал понять «істина», «достовірність», «обґрунтованість», «очевидність», «верифікація», «раціональність» як в АФ.

Парадигмальним ядром АФ є аналіз термінів, висловлювань, міркувань (бажано, надалі формалізованих). А. Пап вважав, що аналіз – це розгорнуте, вичерпне визначення. Б. Рассел розрізняв реальний, контекстуальний, лінгвістичний та нелінгвістичний аналіз. Він вважав, що будь-який аналіз – це перехід від прихованого, неточного й невизначеного до зрозумілих і нерозкладних «атомів» мови, що відбивають фактичний стан справ. Вивчення релігії являє подібну методологічну процедуру. Складності, безсумнівно, виникнуть з «видаленням уявного знання». Проблему можна вирішити, розглянувши релігійні епістемічні конструкції як особливий універсум міркувань, що розгортається в автономному некласичному форматі логічних координат. Г. Кюнг констатує: «Логістичні філософи виявили, що абсолютну реальність, «світ», можна описати в різних системах, універсуми міркувань яких артикулюються різним чином»¹¹[11].

«Аналітичні» визначення терміна, що нас цікавить, знаходимо у М. Поповича: «Аналіз являє собою розумову дію, що полягає в побудові нових властивостей за заданими об'єктами. <...> Міркування-дія є дією аналітичною, якщо вона полягає у вказівці на спосіб утворення елементів певної множини <...> Аналітична розумова побудова є виокремленням підмножини з певної основної множини шляхом формулювання загальних властивостей елементів підмножини основної множини»¹²[12]. Техніка аналізу «працює» в АФ не тільки

⁹[9] Дисциплінарне релігієзнавство. Колективна монографія. За науковою редакцією докт. філософ. наук, проф. Анатолія Колодного. – К., 2009. – С. 29.

¹⁰[10] Там само. – С. 66.

¹¹[11] Кюнг Г. Мир как ноэма и как референт // Аналитическая философия: становление и развитие. Антология. – М., 1998. – С. 307.

¹²[12] Попович М.В. Философские вопросы семантики. – К., 1975. – С. 170-172.

на виявлення і конструювання нових атрибутів і відносин, але й на уточнення, деталізацію та конкретизацію відомих. Головним знаряддям аналізу стає логіка, в тому числі, неklasична. Я. Шрамко підкреслює, що логічний аналіз в АФ має трансформаційний (інтерпретаційний) характер. Його основа – пошук придатної «логічної форми аналізованої сутності» шляхом «перекладу» на доречну мову. Тобто «аналіз того чи іншого твердження, проблеми чи поняття здійснюється за допомогою обраної для цієї мети логічної системи»¹³[13]. Релігійні знання і міркування про релігію вимагають специфічної логічної системи, звичайно, такої, що не підпадає під дію принципу двозначності. П. Стросон відмовився від аналізу як процедури прояснення, запропонувавши натомість конективний (з'єднувальний) аналіз, мета якого – «виявлення структурних і логічних взаємозв'язків між поняттями в тій чи іншій сфері нашої мови»¹⁴[14], які становлять розгалужену понятійну мережу. Такий підхід можна екстраполювати на багаторівневу систему взаємодіючих різних «світів» – релігійного сакрального, релігійного повсякденного, профанного, профанного наукового тощо.

За Расселом, аналіз не змінює світ, а допомагає, шляхом уточнення змісту понять і висловлювань, характеризувати світ зрозуміло й чітко, зводячи незрозумілості й помилки до мінімуму. На думку А. Уайтхеда, аналіз не є тотожним розчленуванню фактів на елементарні складові, він виконує організуючу роль і є шляхом до цілісності та гармонії знань про гармонійний світ. Багато релігій декларують таку мету. Аналітичний метод виконує творчу функцію, відкриваючи дорогу синтезу й певного роду метафізичним конструкціям. Синтез – риса аналітичного методу. «По-перше, адекватний аналіз збільшує наше знання реальності, проте не за рахунок додавання іншої фактичної інформації, а за рахунок уточнення різних аспектів, які вислизнули б у побудові загальних теорій. По-друге, аналітичний метод припускає і навіть вважає необхідними узагальнення й загальні схеми, якщо їх основи є достатньо проаналізованими»¹⁵[15].

Продуктивному аналізу перешкоджають: тавтології, розбіжність смислів як результат «роботи» різних ідіолектів, розбіжність мов, використання нереструючих за обсягом і невизначених за змістом понять, нарешті те, що можна назвати «магією чисел». Людині властиво приписувати предметам атрибути, яких вони не мають. Ще Г. Фреге доводив, що твердження про числа мають відношення не до самих предметів, а до обсягів понять, які мають той чи інший денотат. Якщо ми стверджуємо, що на 1 січня 2011 року Церква М мала n монастирів, ми характеризуємо ні Церкву і навіть не монастирі, а обсяг поняття «монастир Церкви М». Можливо, якщо б богослови й політики вловлювали цей

13[13] Шрамко Я.В. Что такое аналитическая философия? // Актуальні проблеми духовності. Збірка наук. праць. – № 7. – Кривий Ріг, 2006. – С. 177.

14[14] Там само. – С.180.

15[15] Никоненко С.В. Аналитическая философия: основные концепции. – СПб., 2007. – С. 8.

нюанс, проблема «канонічної території», значимість числа єпархій або прихильників тієї чи іншої конфесії набула б іншого звучання. Втім, тут ми вже переходимо в ті сфери, яких АФ намагалася уникати.

Аналітичний метод – це визначення та уточнення значення, подолання лінгвістичних спотворень, чітка технічна термінологія; вироблення адекватної й релевантної мови, виявлення в ній додаткового пояснювального потенціалу; вивірені стандарти аргументації; прагнення уникнути історико-культурної детермінації і психологізму. Важко не погодитися з М. Шліком у тому, що надавання смислу – «альфа й омега всього наукового знання». В цьому процесі не останню роль відведено логіці. Призначення логічного аналізу, згідно з А. Айером, полягає в обґрунтуванні досвіду і здорового глузду, виправданні існування істинних фактуальних висловлювань. Сьогодні логіка в АФ не стільки формалізована «наука про буття істини» (Г. Фреге), скільки сукупність норм, алгоритмів і методологічних процедур, які забезпечують раціональність пізнання, осмисленість і доречність міркувань.

Для епістемології релігії важливим є те, що АФ не абсолютизує раціональну складову пізнання, відмовляється шукати «філософськи підозрілі сутності» (Я. Хінтікка), не заперечує вирішення когнітивних проблем позараціональними способами в ситуаціях неповноти знань, точках епістемічних біфуркацій і невизначеності методів. Багато аналітиків не виключають *ad hoc* гіпотези й «немонотонні доведення», в яких припускається приєднання засновків, що ставлять під сумнів чіткість дедуктивного висновку.

АФ не прагнула дати «кінцеві відповіді» на «вічні питання» у форматі грандіозних філософських систем. Часткові цілі аналітиків, як правило, були скромними. Це відкриття *terra incognita* на освоєному «материку» епістемології, вихід на периферію смислових ландшафтів, мінімальний, але евристичний та новаційний результат-відповідь, за наявності безлічі нових, обов'язково коректних, бажано закритих інквізитивних питань. В АФ переважають гіпотетичний та ймовірнісний підходи. При цьому залишається мало місця для апіоризму; він допускається винятково як «робоча гіпотеза». Напрацювання аналітиків – це система імперативів-інструкцій з виявлення та артикуляції нової, багатовекторної інформації. Фальсифіковуваність і фаліблізм визнаються об'єктивними й необхідними складовими пізнання. Гіпотеза, що має більший ступінь імовірності, ніж попередня – ось ідеал більшості аналітиків.

Сказане не свідчить про необхідність слідувати винятково аналітичній парадигмі. Неминучим є звернення до інших шкіл, напрямків, парадигм (структуралізм, герменевтика, феноменологія, психоаналіз тощо). АФ не відповість на всі питання науки про релігію. Аналітичний метод не варто абсолютизувати. Можна заперечити тезу М. Дамміта про те, що «розгляд мови вичерпує розгляд мислення». Протиріччя виявляються в аналітичній теоретико-істиннісній семантиці. АФ піддалася спокусі релятивізму, перш за все, в особі

Р. Рорти та аналітичної філософії історії. Називаючи лінгвоаналіз «болезаспокійливим засобом» від «філософської розгубленості», Н. Решер аргументовано критикує АФ за «заплутаність у визначенні знань», «дробленні логіки», абсолютизації мови, надуманості низки «референційних термінів», невизначеності аналітичних дихотомій, таких як наука-ненаука; аналітичне-синтетичне; формальне-фактуальне; осмислене-безглузде¹⁶[16]. Констатуємо певну відірваність АФ від соціально-гуманітарних дисциплін, їх штучне «обнаучування». Р. Рорти, називає недоліки АФ: теоретизм, уявна дихотомічність, панлінгвізм, внутрішня недовомовленість, прихильність до латентних метафізичних «підстав». «Було мало спроб привести «аналітичну філософію» до самоусвідомлення, спроб, що пояснюють, як відрізнити успішний аналіз від неуспішного» і тепер ця філософія «знаходиться в обороні»¹⁷[17]. Звернемо увагу: критика йде зсередини АФ, помилки й недоліки виявляють самі аналітики.

Висновки. Тематика АФ перегукується з проблематикою епістемології релігії. В АФ дослідника релігії може цікавити як лінгвістичний, так і концептуальний, логіко-методологічний, процедурний аспект та розуміння його як техніки визначень. В АФ багата методологічна рефлексія високого рівня – метатеоретична. За допомогою аналітичної методології в наступних своїх працях ми покажемо, що релігієзнавство вивчає адекватну когнітивну систему, оперує осмисленими й релевантними висловлюваннями, пов'язуючи їх в доречні й логічно прийнятні міркування, тобто є наукою та навчальною дисципліною, що має значний евристичний та освітній потенціал. Одним із завдань епістемології релігії постає переклад на «раціональну» мову прихованих, важкоартикульованих, «містично» забарвлених знаннєвих конструкцій.

Позитивними аспектами аналітичної парадигми є естетика логіко-лінгвістичної чіткості та однозначності; аполітичність і толерантність; самокритика; прагнення уникати категоричних висловлювань; боротьба з епістемологічним сепаратизмом і догматизмом; відмова від холістичних псевдопроблем; дослідження відповідності структури мислення його змісту, визначення критеріїв і меж раціональності. Маємо визнати, що далеко не завжди раціоналізм і логіцизм АФ «працює», вимога чіткої аргументованості може загнати релігієзнавця в глухий кут. Необхідно допустити до епістемології релігії інтуїцію, «можливі світи» й «немонотонні доведення».

АФ - це осягнення «об'єктивно існуючих ідеальних структур» (Я. Шрамко). Можна сказати, що АФ досліджує те, що К. Поппер назвав «третім світом». Це - світ самодостатніх і самоорганізованих інформаційних концептів і

16[16] Решер Н. Взлет и падение аналитической философии. – С. 454-466.

17[17] Рорти Р. Философия и зеркало природы. – Новосибирск, 1997. – С. 127.

конвенційно оформлених знакових моделей, які не уникли впливу об'єктивованих інтелектуальних інтуїцій. Онтологія тут конструюється з оглядкою на семантику. Аналітики вбачають своє завдання не в осягненні світу, а в аналізі міркувань про нього. Епістемологію релігії цікавить не сутність сакральних об'єктів, а їх розуміння й осмислена інтерпретація. Мова постає програмою, за допомогою якої людина «розпаковує» світ релігії.

В АФ основний метод – це логічний інтерпретаційний аналіз (мовних практик, понятійних мереж, визначень, універсумів міркувань) в релевантній системі семантичних координат. Конективний аналіз передбачає відповідь на питання: хто носій тих чи інших смислів, як ці смисли корелюються в різних дискурсах. Аналіз – це також виявлення нових смислів і нових властивостей. Він передбачає подальший синтез.

Надалі, цікавим вбачається вирішення таких проблем: «симбіоз» та демаркація АФ і феноменології; онтологія і метафізика АФ; аналіз метафори як маркера релігійних смислів; «співвідносність» різних релігійно забарвлених епістемічних програм (інтерпретація, наприклад, східних релігій на основі АФ є вкрай утрудненою) тощо.

А н о т а ц і ї

У статті **Володимира Волошина «Аналітична парадигма та епістемології релігії»** висвітлено основні концептуальні положення аналітичної філософії. Окреслено предметне та проблемне поле, на якому аналітична світоглядно-методологічна програма може бути використана для вирішення завдань епістемології релігії.

***Ключові слова:** аналітична філософія, аналіз, епістемологія релігії, парадигма, методологія, смисл.*

В статье **Владимира Волошина «Аналитическая парадигма и эпистемология религии»** раскрываются основные концептуальные положения аналитической философии. Определяется предметное и проблемное поле, на котором аналитическая мировоззренческо-методологическая программа может способствовать решению задач эпистемологии религии.

Ключевые слова: аналитическая философия, анализ, эпистемология религии, парадигма, методология, смысл.

In the article of **Vladimir Voloshin**, "**The analytical paradigm and the epistemology of religion**" the conceptual research positions of the analytical philosophy are exposed. The subject and problem area in which the analytical world outlook-methodological program can promote the epistemology of religion problems' solution are identified.

Keywords: analytical philosophy, analysis, epistemology of religion, paradigm, methodology, sense.
